

Sosyal Yapı, Din ve Değişim Ekseninde “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” Üzerine Bir İnceleme

A Study On The “Time Regulation Institute” on The Axis Of Social Structure, Religion and Change

Mustafa ÖZDEMİR*

Öz

Bir toplumun yaşamış olduğu değişim tecrübelerini yansıtmaları açısından elde edilen her türden sanatsal, edebi, bilimsel ürün ve etkinlikler, konunun ilgilileri açısından farklı yönlerden üzerine yoğunlaşarak yorumlayabilecekleri çok önemli kaynaklara dönüşebilmektedirler. Bu açıdan Türk toplumunun yaşamış olduğu değişim süreçlerinin izlenmesi ve incelenmesi hususunda, roman türü edebiyat eserleri de çok önemli bir literatür ve arşiv bilgisi sunmaktadır. Bu makalede medeniyet değiştirme girişimleri olarak da tanımlanan Türk toplumunun modernleşme çabalarına yakından şahitlik etmiş olan Ahmet Hamdi Tanpınar’ın perspektifinden mevcut değişim dinamiklerinin, sosyal yapı unsurlarına olan etki ve sonuçları yazarın “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” romanı merkeze alınarak çeşitli başlıklar altında ele alınmaya çalışılmıştır. Ele alınan romanın edebi üslubunun yanında konusal derinliği, bu toplumun yaşamış olduğu sosyal değişime karşılaştırmalı olarak bakabilecek tarihi ve sosyolojik zemini sağlamaktadır. Roman, yazıldığı dönem ve öncesinin zihniyet kodlarına dair birçok veriyi de barındırması açısından önem arz etmektedir. Toplumun geneli tarafından ilgi görmüş böylesi eserlerin, din sosyolojisi perspektifinden de ele alınmasının ilgili alana katkı sunacağı düşünülmektedir. Çeşitli karşılaştırma ve değerlendirmeler doğrultusunda makalede cevabı aranan sorular şu şekilde oluşturulmuştur: Sosyolojik anlamda toplumu oluşturan aile, eğitim, din, siyaset, gibi kurumlar bu romanın retoriği içinde nasıl ele alınmakta ve değerlendirilmektedir? Sosyal yapı içinde bu kurumların işleyiş döngüsü nasıl verilmektedir? Bu değişim skalası içinde dinselliğin ele alındığı bağlamlar nasıl verilmiştir? Mevcut değişimin bu kurumsal yapılar üzerindeki etki ve sonuçları üzerine neler düşünülmektedir? Araştırmada nitel yöntemle ait doküman incelemesi, literatür taraması ve karşılaştırma tekniklerinden azami derecede yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Sosyal Yapı, Din, Değişim

Abstract

All kinds of artistic, literary, scientific products and activities, which are obtained in terms of reflecting the change experiences of a society, can turn into very important resources for those interested in the

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, mustafaozdemir@kmu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8402-1877, Review Article/İnceleme Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 06.06.2022, Accepted/Kabul Tarihi: 04.08.2022, Published/Yayım Tarihi: 18.09.2022.

subject, which they can interpret by concentrating on different aspects. In this respect, literary works of novel type also provide very important literature and archive information in terms of monitoring and examining the change processes that Turkish society has experienced. In this article, from the perspective of Ahmet Hamdi Tanpınar, who has closely witnessed the modernization efforts of Turkish society, which is also defined as attempts to change civilization, the effects and results of the current dynamics of change on social structure elements are tried to be discussed under various headings by centered on the novel "Time Regulation Institute". In addition to the literary style of the novel, its thematic depth provides the historical and sociological ground to look at the social change experienced by this society in a comparative way. The novel is important in that it contains many data on the mentality codes of the period it was written and before. It is thought that handling such works, which have attracted the attention of the general public, from the perspective of the sociology of religion will contribute to the relevant field. In line with various comparisons and evaluations, the questions to be answered in the article were formed as follows: How are institutions such as family, education, religion, politics, that make up society in sociological terms, handled and evaluated in the rhetoric of this novel? How is the functioning cycle of these institutions in the social structure given? How are the contexts in which religiosity is addressed within this scale of change? What are the effects and consequences of the current change on these institutional structures? In the research, it will be tried to make maximum use of the qualitative method's document analysis, literature review and comparison techniques.

Keywords: Sociology of Religion, Tanpınar, Time Regulation Institute, Social Structure, Religion, Change

Giriş

Türk toplumunun Osmanlı'dan tevarüs eden yenileşme (tecdit, ıslahat) batılılaşma ya da modernleşme, muasırlaşma gibi çeşitli başlıklarla ele alınan değişim dinamikleri, akabinde birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında daha belirgin bir hale gelen sosyal değişim ve din meselesi birçok düşünür, edebiyatçı ve bilim insanının dikkatini çekmiştir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen süre içinde belirli dönemlerde yoğunlaşmış, yaşanan değişimleri kendi bakış açılarından anlamaya ve değerlendirmeye çalışan birçok isim öne çıkmıştır.¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, edebi kişiliği ve siyasetçi kimliği sayesinde yaşadığı dönemin farklı toplumsallıklarına dair zengin bir gözlem ve tecrübe kazanma imkânını elde edebilmiştir. Birçok farklı disiplinin de ele almaya çalıştığı kurumsallaşma, bürokrasi gibi kavramları bu siyasetçi kimliğiyle de yakından tecrübe etme imkânı bulmuştur.² Buna dair örnekleri *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*³ içindeki tiplere ve diyaloglarda çok iyi bir şekilde betimlediği görülmektedir.⁴ SAE'de Tanpınar, kurumların işlevselliğindeki aksaklıkları derin bir eleştirel bakış açısıyla ortaya koymaktadır.⁵ Sosyal değişim, modernleşme, sekülerleşme gibi konular sosyolojinin ilgi çekici konuları arasında yer almaktadır. Özellikle alana ilgi duyanlar açısından bu türlü konuları ele alan romanlar, böylesi konuların daha somut örneklikler üzerinden anlaşılmasına ve ileri okumalar için iyi bir temel oluşturmasına vesile olmaktadır. Yeni başlayan araştırmacılar için sosyolojinin konularıyla romanın konularının nasıl örtüştüğünü fark edebilmelerine kısmen de olsa yardımcı olabilmesi, makalenin gözettiği önemli amaç ve faydalardan biri olarak zikredilebilir.

Makalede Türk toplumunun yaşamış olduğu modernleşme tecrübeleri, bir de Tanpınar'ın perspektifinden bakılarak anlaşılmaya çalışılacaktır. Ahmet Hamdi Tanpınar ve sosyal değişimi konu alan birçok makale ve çalışmanın yanında, bu makaleyi farklı kılan husus olarak, makalede Tanpınar'ın sadece SAE romanındaki toplum kurgusunda öne çıkan,

¹ Bu isimlere örnek olarak Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Recâizâde Mahmut Ekrem, Şinasi, Peyami Safa, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Refik Halid Karay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halid Ziya Uşaklıgil vb. daha birçok isim sayılabilir. Bütün bu isimler yaşadıkları toplumdaki değişimlerin farklı kurumsal yapılar ve insan ilişkileri üzerindeki etkilerine yoğunlaşarak aktarmaya çalışmışlardır. Geniş bilgi için bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asr Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 312-528; Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005).

² Rıfat Günday, "Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Toplumsal - Kurumsal Eleştiri ve İroni", *İlmi Araştırmalar* 24 (20 Şubat 2014), 80.

³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005). Buradan itibaren *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün kısaltması olarak SAE kullanılacaktır.

⁴ Özellikle Hayri İrdal'in Halit Ayaracı ve Doktor Ramiz'le yediği ilk yemekte karşılaştıkları ve Halit Ayaracı'nın ayrı bir ihtimam gösterdiği "kalantor zat"a dair söz ve beden dili çözümlemeleri ayrı bir tipolojik derinlik olarak ele alınabilir.

⁵ Günday, "Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Toplumsal - Kurumsal Eleştiri ve İroni", 80.

belli başlı sosyal kurumların her biri üzerinde yoğunlaşan bir değerlendirmenin yapılmaya çalışılması zikredilebilir. Bu sayede toplumumuzun süreklilik ve değişim seyrinin tarihi ve güncel durumu hakkında da daha somut bilgiler edinilmeye çalışılacaktır. Zira toplumların değişim süreçlerinde karşılaştıkları çeşitli dinamikler, durağan, öncesiz ve etkisiz değildirlir. Her bir değişimin etkisi, adeta bir “kelebek etkisi” denebilecek nahiflikte, o toplumun bütün üye ve katmanlarına yayılabilecek bir kuşatıcılığa ulaşabilir. Bu aynı zamanda, günümüz toplumunun mevcut yapısını daha gerçekçi bir şekilde değerlendirebilmenin imkân ve şartlarını da bize sunacaktır. Şüphesiz bizler de bu toplumun birer üyesi olarak, bu toplumun bakiyesinden tevarüs edip gelen bütün toplumsallıklara dair unsurlarla yüzleşmek durumundayız. O dönemin şartları altında ele alınan sosyal kurumların, şöyle ya da böyle hayatımızda varlığını devam ettiren ve sahip oldukları her türlü olumlu ve olumsuz özellikleriyle şu anın toplumsallığına mütemadiyen etkide bulunan potansiyelleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu açıdan böylesi yapı ve kurumların incelenmesi ve gerekli çıkarımların yapılması elzem olmaktadır. Çalışmanın problem cümleleri şu şekilde sıralanabilir: Sosyolojik anlamda toplumu oluşturan aile, eğitim, din, siyaset, gibi kurumlar bu romanın retoriği içinde nasıl ele alınmakta ve değerlendirilmektedir? Sosyal yapı içinde bu kurumların işleyiş döngüsü nasıl verilmektedir? Bu değişim skalası içinde dinseliliğin ele alındığı bağlamlar nasıl verilmiştir? Mevcut değişimin bu kurumsal yapılar üzerindeki etki ve sonuçları üzerine neler düşünülmektedir? Makalede, yöntem olarak nitel araştırma yönteminin doküman incelemesi ve tarihsel karşılaştırmalı araştırma tekniklerinden istifade edilmiş, ayrıca literatür taraması yapılarak ilgili değerlendirme ve karşılaştırmalardan bir sentez elde edilmeye çalışılmıştır. Doküman incelenmesinde sık kullanılan tekniklerden biri olarak içerik analizi, “bilgi değeri taşıyan her türlü verinin, araştırma amacı doğrultusunda taranması, sınıflandırılması, özetlenmesi, çözümlenmesi ve yorumlanması gibi işlemleri kapsarken”⁶; eleştirel söylem analizi, “metinde açıkça belirtilen anlamın içinde gizli olan veya ilk anda ima edilen anlamların ötesindeki anlamların ortaya çıkarılmaya çalışmasıdır.”⁷ Bu bağlamda makalede romanda geçen sosyal yapı, kurumlar ve değişimle ilgili hususlar keşfedilerek bazı çıkarsamalarda bulunulmuş ve çeşitli anlamlar üzerinde yoğunlaşmıştır.

1. Sosyal Yapı ve Değişimi Roman Üzerinden Okumanın İmkânına Dair Bazı Tespit ve Yaklaşımlar

Makalede ele alınmak istenilen konunun hiç şüphesiz başka alanlarla da yakından ilişkili olduğu söylenmelidir. Bu bağlamda ilk akla gelen, edebiyat sosyolojisi disiplininin çalışma ve yaklaşımlarıyla ilgili olanıdır. Üzerinde durmaya çalıştığımız eser bir roman olunca, edebiyat

⁶ H. Rıdvan Yurtseven vd., *Örneklerle Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2013), 73.

⁷ Temmuz Gönç Şavran, “Nicel ve Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”, *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, ed. Temmuz Gönç Şavran (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), 94-96.

sosyolojisi alanında yapılan değerlendirmelerden istifade edilmesi kaçınılmaz olmaktadır.⁸ Swingwood, edebiyatın insanoğlunun endişe, ümit ve iştiaklarını tasvir ettiği için belki de toplumsal kuvvetlere verdiği cevabın en etkili barometresi olduğunu belirtmektedir.⁹ Bu barometre sayesinde araştırmacı, toplumun içindeki insanı ve insanın içindeki toplumu görebileceği sosyolojik perspektife daha da yaklaşmaktadır.¹⁰ Tanzimat'tan günümüze kadar ortaya konulmuş olan roman türü eserlerin, edebiyat sosyolojisi müktesebatıyla da harmanlanarak değerlendirilmesi, hiç şüphesiz din sosyolojisinin önemli araştırma alanlarından biri olan “Türk modernleşmesi ve din” konusunun daha iyi tetkik edilmesine de bir imkân sunacaktır. “Edebiyat ve sosyolojinin malzemelerinin bir kısmını aynı çatı altına getirmeye çalışan edebiyat sosyolojisi, toplumsal yoğrulma ve edebi kurallar sisteminden geçen edebiyat metnine yeni bir anlam katar.”¹¹ Şüphesiz bu anlam katmada sosyolojinin mikro anlamda toplumsal ilişkilere ve sosyal gerçekliğin inşa edilmesine dair yapılan değerlendirmelerin de bir katkısı olmuştur. “Edebi ürünler, özellikle de roman, toplumların tarihsel süreç içinde geçirdikleri siyasî, iktisadî, sosyo-kültürel değişimler, dönüşümler hakkında ipuçları sunan değerli malzemelerdir.”¹² Tabii burada şu soru da akıllara gelebilir: Bir roman üzerinden bir döneme dair sosyal yapı ve değişim tahlilleri yapmak ne derece mümkün ve doğrudur? Hiç şüphesiz karmaşık bir yapı arz eden toplumun ve toplumsal ilişkilerin tahlilini sadece roman üzerinden yapmak yeterli olmayacağı gibi romanın tahlil edilmek istenen yapı ve değişimin izdüşümlerine dair doyurucu bir bilgi vermesi de beklenemez. Özellikle konusu insan ve toplum olan çalışmalarda alana inip yerinde yapılan araştırmaların bile objektiflik/sübjektiflik durumlarının tartışıldığı bir düzlemde, çok daha dolaylı denebilecek bir tarihi metin/roman üzerinden yapılacak tespit ve değerlendirmelerin de bu türlü soruları akıllara getirmemesi mümkün değildir. Yine burada sosyolojik düşünüşün uzamsal bakışından istifade edilerek tikel olaylardan ziyade toplumsal muhayyileye katkı sunacak temel argüman ve tartışmaların da edebiyat sosyolojisi bağlamında gündeme getirilmesi önemlidir. Yazarın, örnekliliğini toplumsal ortamdan almak durumunda olduğunu belirten Alver'e göre yazar, “gerçekliği dönüştürse dahi eserini oluştururken kullandığı malzemeyi, sosyo-kültürel ortamı gözleminden ve orada bir hayat sürmesinden almaktadır.

⁸ Köksal Alver'in “Edebiyat Sosyolojisi” adıyla yapmış olduğu derleme kitap bu alanda inceleme yapacak birçok araştırmacı için temel okuma zeminini oluşturacak yerli ve yabancı makaleleri bir araya getirmiştir. Geniş bilgi için bk. Köksal Alver, *Edebiyat Sosyolojisi* (Ankara: Hece Yayınları, 2006).

⁹ Alan Swingwood, *Edebiyat Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 107.

¹⁰ Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı*, çev. Erkan Koca (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).

¹¹ Ertuğrul Aydın, “Edebiyat Sosyolojisi ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimlerinin Görev ve Öncelikleri”, *Edebiyat Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 188.

¹² Mehmet Cem Şahin - Zafer Demir, “Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Toplumsal Değişme”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 22/2 (05 Ağustos 2018), 478.

Dolayısıyla toplumsal ortamın yönleri ve özellikleri yazarı etkilemektedir.”¹³ Bu açıdan sadece tarihsel örgüsü ve gerçekliği değil, yazarın toplumsal muhayyilesinin teşekkül ettiği ortamı ele vermesi açısından da romanlar elverişli birer kaynağa dönüşebilmektedir.

Bundan başka romanlar, sosyal tarih açısından da ayrıca değerlendirmelerin yapılabileceği bir potansiyele sahip görünmektedir. Tarihe yön veren olaylara dikey bir perspektifle ve sadece kronolojik açıdan bakmak, tarihin yönünün değiştiği anları, kendi yatay seyrinde yakalayamamak gibi sonuçları da beraberinde getirebilir. Edebi eserleri biçimsel olarak irdeleme geleneği, bir edebiyat teorisi şekline kavuşmadan çok önceleri başlamış ve edebi eserlerin “sosyal bir gerçeklik” olarak incelenmesi yoluna gidilmiştir.¹⁴ Bu açıdan sosyal tarih perspektifi her bir kronolojik olay örgüsünün sahip olduğu eylem ve faillik akslarına daha gerçekçi ve ilişiksel temellerden bakabilmeyi de sağlayacaktır. Bu durumu, ele alacağımız roman açısından açıklayacak olursak; Türk toplumunun yer aldığı tarih sahnesinde kronolojik seyir içinde yapmış olduğu savaşların, zaferlerin, yenilgilerin, ilan edilen fermanların ve yapılan anayasaların geniş bir etkileşim ağı içinde topyekûn toplumsal alanla müşterek bir işteşlik halinde nasıl inşa edildiğinin en somut örnekliklerini Tanpınar’ın bu romanı üzerinden yakalamak mümkün. Yani, olan her bir olayın, yatay düzlemde tetiklediği ya da domino etkisinde bulunduğu mecraları ve insani ilişkileri betimlemesi açısından roman önemli bir sosyal tarih bakışı da sunmaktadır.

2. Ahmet Hamdi Tanpınar ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü Üzerine Genel Bir Bakış

İstanbul’da doğan (d.1901/ö.1962) Ahmet Hamdi Tanpınar, verilen bilgilere göre, babasının mesleği dolayısıyla tahsil hayatı değişik ve birbirinden farklı muhit ve mekânlarda geçer.¹⁵ Küçük yaştan itibaren birbirinden çok farklı muhitlerle karşılaşması ve bu muhitler arasında geçen uzun yolculuklar, onun muhayyilesinde ve şahsiyetinde mühim ve derin izler bırakmıştır.¹⁶ Cevdet Paşa’nın Kısas-ı Enbiya, Namık Kemal’in Cezmi ve Celaleddin Harzemşah gibi kitaplarıyla erken yaşlarda kitap okuma zevkini tadan Tanpınar, daha sonraları üzerinde tesirler bırakacak olan Ahmet Haşim’i ve Yahya Kemal Beyatlı’yı tanır. Edebiyat fakültesinde

¹³ Köksal Alver, “Edebiyatın Sosyolojik İmkânı”, *Edebiyat Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 13.

¹⁴ Mustafa Kemal Şan, “Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar”, *Edebiyat Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 130.

¹⁵ Tanpınar’ın hayatı ve çalışmalarıyla ilgili başka kaynaklar için bk. Ömer Faruk Akün, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 12/0 (1962); Abdullah Uçman - Handan İnci, “Bir Gül Bu Karanlıklarda” *Tanpınar Üzerine Yazılar* (İstanbul: 3F Yayınları, 2008); Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı Ahmet Hamdi Tanpınar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010); *Hece Dergisi : Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı* (Ankara: Hece Yayınları, 2006).

¹⁶ Akün, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, 3.

hocası bir müddet sonra da dostu olan Yahya Kemal Beyatlı, Tanpınar'ın edebi ve fikri gelişmesinde bir çığır açar.¹⁷ 1923 yılında Edebiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra Erzurum, Konya ve Ankara liselerinde edebiyat hocalığı yapar. 1932'de İstanbul'a naklinden sonra 1933, 1934 yıllarında Güzel Sanatlar Akademisinde sanat tarihi, estetik ve mitoloji derslerinin hocalığını yapar.¹⁸ Tanpınar, okumuş olduğu kitaplar ve yurt dışı gezilerindeki gözlemleri doğrultusunda, Doğu ve Batı toplumlarının değişim dinamiklerine dair pek çok hususiyetin farkındadır. Bu durum onda zaman zaman roman kahramanlarına da yansıttığı bir ikilem durumuna dönüşecektir. Uçan'ın tespitiyle, “Kalbi Doğu'dan, Osmanlı'dan, bu topraklardan yanadır; beyni Avrupa'dan, Batı'dan yanadır. ‘Bütün’ hâle gelebilmek için bir o yana bir bu yana savrulur.”¹⁹ Bir bakıma Tanpınar, hocası da olan Yahya Kemal Beyatlı'nın “Ne harâbî, ne harabâtîyim; kökü mazide olan âtîyim”²⁰ sözlerini mevzi edinerek bir terkip ve senteze ulaşmaya çalışmaktadır. Tanpınar, benzer düşüncelerini *Mahur Beste*'de İsmail Molla'nın düşünceleri üzerinden konuşturur.²¹ Bu şekilde batılılaşma adı altındaki uygulamaların çeşitli yönemsizliğinden kaynaklı sorun ve savrulmaları ortaya koymaya çalışır. Tanpınar'ın bu terkip fikrinin çoklu modernite fikirlerini ima ettiğini belirten Kaya'ya göre, “Tanpınar, değişimin/modernin halkın kültürel/geleneksel/yerel gerçekliklerinden kopmaması gerektiğini bildirir.”²² Türk modernleşmesi konusunda özellikle Batı'nın yaşamış olduğu modernite süreçlerinin doğru bir şekilde okunup anlaşılmasının önemine dikkat çeken Şahin ve Demir'in konuyla ilgili aşağıda vurguladıkları husus da önem arz etmektedir:

“Hem muhafazakârların hem de Batıcıların, farkına varamadıkları gerçekse, Batı'da meydana gelen toplumsal değişmelerin tarihinin, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilâli gibi Batıya

¹⁷ Akün, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, 4-5.

¹⁸ Akün'ün verdiği bilgilere göre Tanpınar, 1932 yılına kadar ciddi bir garbçi olduğunu ve şarkı tamamen reddettiğini belirtmektedir. Akün'e göre Tanpınar, bu yıllarda Yahya Kemal'in muhitinden uzakta idi. 1932'den sonra divan edebiyatıyla ilgili düşüncelerinin değişmeye başlamasıyla birlikte “kendim için tefsir ettiğim bir şarkta yaşadım. Asıl yaşama iklimimizin böylesi bir iklim olacağına inanıyorum” diyerek önemli bir değişim yaşadığını aktarıyor. İlgili yerler için bk. Akün, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, 9-11.

¹⁹ Hilmi Uçan, “Entelektüelin Kimliği ve Bir Entelektüel Olarak Tanpınar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 8/2 (01 Haziran 2008), 125.

²⁰ Kendisine hep geçmiştesin anlamında “harâbîsin harâbâtî değilsin, göziün mâzidedir âtî değilsin.” şeklinde takılan Ziya Gökalp'e cevaben söylediği sözdür. Geniş bilgi için bk. Sait Başer, *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2011), 52.

²¹ “...Ben şarka bağlı değilim, eskiye de bağlı değilim; bu memleketin hayatına bağlıyım. Bu Müslümanlık mıdır, şarklık mıdır, Türklük müdür? Bilmiyorum... Sen garptan geri olduğumuzu söylüyorsun. Zaten herkes bunu söylüyor; elbette doğru bir söz olsa gerektir. Fakat ben daha mühim bir şey söyleyeceğim. Ben hemen etrafımızdaki hayattan geri olduğumuzu söyleyeceğim. Bence ne şark, ne şu, ne bu vardır; etrafımızda gördüğümüz hayat vardır. Bizi yapan bu hayattır. Bütün hususiyetlerimiz oradan gelir. Bu ise kitapta okuduklarımız gibi bir kere için olup bitivermiş şeylerden değildir; *daima değişen değiştikçe bizi de değiştiren bir şeydir.*” Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 95.

²² Hilal Kaya, “The Multiple Modernities in Turkish Literature: A. H. Tanpınar's Liminality or Terkip”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36/2 (30 Aralık 2019), 291.

yön veren derin değişimlerin daha gerisinde aramak gerektiğidir. Bir başka deyişle, Batıdaki toplumsal değişimler, uzun bir tarihsel süreç içinde tam da Tanpınar'ın değişerek devam etmek, devam ederek değişmek düşüncesine uygun bir biçimde, adım adım, birike birike gerçekleşerek toplumsal yapının bütün hücrelerine sinmiş, Batıyı her haliyle kendine özgü bir düzeye taşımıştır... Ancak birçok bilimin yanı sıra, felsefe ve sosyoloji geleneğinin de kurumsallaşmadığı bir toplumsal yapıda, söz konusu tarafların Batının sözü edilen toplumsal değişiminin nedenlerini kavrayacak bir bilinçte olamayacakları açıktır.”²³

Türk toplumunun tarihi süreç içerisinde yaşamış olduğu değişim tecrübelerini teorik bir anlatımdan ziyade somut ve pratik tahlillerle aktarabilmenin temel zeminini oluşturması açısından da SAE romanı öne çıkmaktadır.²⁴ Tanpınar'ın kendine özgülüğü ve ayırt ediciliği, “bütün bir felsefi ve edebî düşüncesini, gelenek ve modernlik arasındaki gerilimin bireyde ve toplumda doğurduğu huzursuzluğa hasretmiş olmasından ileri gelmektedir.”²⁵ Tanpınar, yönü sadece mazide kalmışlarla, mazisini unutarak yönünü tamamen geleceğe dönmüş olanların yaşamış olduğu çıkmaz ve savrulmaları çeşitli tipolojiler ve olaylar üzerinden değerlendirir. Gündüz'ün ifadeleriyle SAE, “insanların geçmişten getirdikleri kültürleriyle bilinçlendikleri bir ortamda modern kurumlarla tanıştıkları zamanki çaresizlikleri, bocalamaları üzerine kuruludur.”²⁶ Tanpınar, SAE'de metafor ve ironi unsurlarını kullanmaya çalışır. Özellikle saatle ilgili betimlemelerinde, saatin geçtiği yerlere insan yazılabilecek kadar temsili ve metaforik anlatımların olduğu görülmektedir.²⁷ Zaten romanın genelinde insanların sevk ve idaresinin bir kurum üzerinden nasıl ayarlanmaya çalışıldığının, komik ve ironik durumlarını tasvir eden bir tema öne çıkmaktadır. Yazar, romanında sosyolojinin problematik konularını, normal sıradan vatandaşların özetleyebileceği gündelik gerçeklikler haline getirmektedir. Bu da romanın daha geniş kesimler tarafından anlaşılabilir olarak yaşanan değişimlerin bir de kendi açılarından değerlendirebilmelerine imkân vermektedir. Anlatılan olay ve kişiler, anlatılmak istenen olguları sembolize edebilecek çeşitli tipolojilere dönüştürülmektedir. Bu sayede roman kahramanları, okuyucuların her zaman elini atıp uzanabilecekleri bir yakınlığa ve gündelik

²³ Şahin - Demir, “Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Toplumsal Değişme”, 465.

²⁴ SAE romanı, dört bölümden oluşmaktadır: Büyük Ümitler, Küçük Hakikatler, Sabaha Doğru, Her Mevsimin Bir Sonu Vardır. Romanın tefrika şeklinde yayını 1954 yılında; kitap şeklinde ilk baskısı ise 1961 yılında yapılmış. Akün, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, 15-17.

²⁵ Şahin - Demir, “Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Toplumsal Değişme”, 460.

²⁶ Olgun Gündüz, “Türkiye'nin Batılılaşma Serüveninde Özgün Bir Portre : Ahmet Hamdi Tanpınar”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/3 (01 Aralık 2002), 25.

²⁷ Örneğin: Nuri Efendi'nin “ayarsız saat” korkusu ile “eğitimsiz insan” arasında bir ilişki ve geçişkenlik söz konusu edilebilir. İlgili vurgunun yapıldığı bağlam romanda şu şekilde geçmektedir: “Nuri Efendi, belki saat tamirinden ziyade saatlerin ayarında titizdi. Ayarsız saat bu halim selim adamı âdeta çileden çıkarırdı... Ona göre işlemeyen, kırılmış, bozulmuş bir saat hastalanmış bir insana benzerdi. Tabiatında mazurdu. Fakat ayarsız bir saatin hiçbir mazereti yoktu. O bir içtimai cürüm; korkunç bir günahı...” Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 34.

hayatlarında karşılaşılabilecekleri bir sıradanlığa da ulaşmış olmaktadır. Sosyoloji ve psikolojiye özel ilgisi olmayan bir okuyucu bile bu alanların temel konu ve problemleriyle yüzleştiğini bilmeden kendini bu tür sorulara cevap/çözüm arayan bir konumda bulabilir. Örneğin, Weber'in modernleşme ve değişim merkezli olarak incelediği rasyonalite ve bürokratik kurumsallaşma konularındaki tespitlerini, Tanpınar, romanın genel kurgusu içinde eritmiştir.²⁸ Romanın bu iki sürükleyici ana konu üzerinden genişlediği söylenebilir. Bu iki konunun romanda, Tanpınar'ın Weber'den mülhem olarak edindiği fikirlerinin Türk toplum yapısındaki karşılıklarını sorgulamak ve ortaya çıkarmak üzere kurgulandığı görülüyor. Yazar bu anlamda modernlikle birlikte “büyüsü bozulan dünyanın” aldığı yeni durumların fazlasıyla farkında olduğunu da SAE'de hissettirebilmiştir. Tanpınar, “kuralsızlığın kural olarak kabul edilmesinin” bütün toplumsal kurumlara verdiği zararı ya da patolojik sonuçları, romandaki olay ve ilişkiler üzerinden aktarmaya çalışmıştır. Yapısal işlevselci modelin yaklaşımlarında, Durkheim'in *anomi*²⁹, Merton'un da *basit ve şiddetli anomi*³⁰ dediği durumların, kişi ve kurumlar açısından ortaya çıkan görünümelerini de SAE'de bulmak mümkündür.

SAE hakkında yapılan yorumlarda romandaki olay örgüsünün Tanzimat öncesi dönem, Tanzimat dönemi ve Cumhuriyet dönemi başları ve devamı şeklinde üç farklı döneme ait olduğu vurgulanmaktadır.³¹ Bu dönemler, genellikle romanın başkahramanı ve anlatıcısı olan Hayri İrdal'ın yaşadığı belirli olay ve kişilerle daha belirginleştirilmiştir. İlk önce Hayri İrdal'ın Ustası Nuri Efendi'nin yanında meslek öğrenmeye çalıştığı ve ilk toplumsallaşma süreçlerinde üzerinde etkilerini hissettiği Seyit Lûtfullah, Aristidi Efendi, Abdüsselam Beylerle ilişkilerinin yoğun olduğu bir dönem anlatılmaktadır. Daha sonra askerlik dönüşü Doktor Ramiz'le tanıştıkları ve yaşadıklarının anlatıldığı dönem, son olarak da Halit Ayarcı ile tanıştıkları ve enstitüde yaşananların anlatıldığı dönemler olmak üzere kısaca özetlenebilir. Aydın'a göre de “Hayri İrdal'ın, çocukluğu Abdülhamit, geri kalan yaşamı, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde geçmiştir.”³² Tanpınar, romanında esas işlemek istediği konuyu sebep ve

²⁸ Tanpınar'ın eserlerinde, özellikle SAE'deki tespitlerinde yoğun bir Weberyen bakışın etkilerinin olduğu görülmektedir. Özellikle konuyla ilgili okuyucular bu etkiyi daha net görebilmekte ve ortaya çıkarabilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak bk. Derya Güler Aydın, “Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü: Rasyonel ve İrrasyonel Değerler”, *Bilig*, sy 94 (20 Temmuz 2020): 29-50. Ayrıca Dr. Ramiz tiplmesi üzerinden Psikanaliz değerlendirmeleri için bk. Belgin Tarhan, “Tanpınar Anlatılarının Sosyolojik Çözümlemesi Üzerine: Pozitivist Dünya İnşasında Aydınlar”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 17/60 (15 Mart 2021), 201-207.

²⁹ Toplamların hızlı değişim süreçlerinde yaşamış olduğu, bireylerin dini değer ve geleneklere kendilerini kayıtsız hissettikleri bir tür kuralsızlık hali. Bk. Emile Durkheim, *İntihar* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2002), 275-297; Antony Giddens, *Sosyoloji* (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2013), 48-50; Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2011), 35-39.

³⁰ Robert Merton'a göre “basit anomi, bir grup ya da toplumdaki değer çatışmalarından doğan huzursuzluk durumudur... Şiddetli anomi ise bir grup ya da toplumdaki değer sisteminin çürümesi ve çözülmesi demektir.” Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002), 163.

³¹ Günday, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Toplumsal - Kurumsal Eleştiri ve İroni”, 82.

³² Aydın, “Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü”, 38.

sonuçlarıyla işleyecek sürükleyici bir tema ya da kurguyu öne çıkarır. Bu romanda ise ana kurgu, Halit Ayarcı'nın başkanı olduğu SAE üzerinden devam eder. Bu kurgusal tema üzerinden Tanpınar'ın mevcut sosyal yapı unsurlarına dair değişim ve dönüşümü nasıl ele alıp incelediği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirmelere geçmeden önce sosyal yapı ve değişimle ilgili sosyolojik değerlendirmelere kısaca değinilerek makaleye devam edilecektir.

3. Sosyal Yapı, Din ve Değişim İlişkisinin Romandaki Sosyolojik Karşılıkları

Sosyal yapının nasıl inşa edildiği ve devam ettirildiği konusu sosyolojinin en önemli konuları arasında yer alır. Öyle ki konu üzerinde duran sosyologların bakış açıları sonrasında makro ve mikro başlıklar adı altında, yapısal işlevselcilik, çatışmacılık, sembolik etkileşimcilik, fenomenoloji, etnometodoloji gibi metot ve kuramlarla açıklanmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.³³ Sosyolojinin önemli kavramlarından olan sosyal yapı kavramı, “toplumsal bağlamların yalnızca olay ya da eylemlerin rasgele bir araya gelmesiyle değil belirli yollardan yapılaşmış ya da kalıplaşmış oldukları olgusuna göndermede bulunur.”³⁴ Kalaycıoğlu'na göre, “toplumsal yapı, toplumlarda var olan toplumsal kesimler ve kurumlar arasında bir ilişkiler bütününe işaret eder.”³⁵ Bu makalede ele alınacak olan, sosyal yapı yaklaşımı için yapısal işlevselcilik kuramının temel öncüllerinden istifade edilmiştir. Dönmezer'in sosyal sistem açıklamasındaki vurgu, bu anlamda bir işlevselliğe de gönderme yapmaktadır. O'na göre toplumbilim yönünden tüm bir sosyal sistem olan toplumda meydana gelen bir değişikliğin, diğer unsur ve parçaları da etkilediği bir bütünlük söz konusudur.³⁶ Bu nedenle din alanındaki değişimler, toplumsal yapıda köklü değişmelere yol açabileceği gibi, toplumsal yapıdaki farklılaşmalar da din kurumuna etki ederek zamanla yapısal ve kurumsal değişiklikler ortaya çıkabilir.³⁷ Romanın ana temasında tepeden inmece bir batılılaşmanın ya da modernleşmenin muhtemel etki ve yansımalarının bütün sosyal kurumlara nasıl sirayet ettiğinin işlenmeye çalışılması da yukarıda bahsi geçen işlevselliği akıllara getirmektedir. Yani aile, din, iktisat, eğitim, siyaset, sanat vb. sosyal kurumların toplumsal yapı içindeki birlikteliklerinin ve birbirilerini olumlu/olumsuz anlamda etkileme potansiyellerinin

³³ Konu ile ilgili değişik kaynaklar için bk. Giddens, *Sosyoloji*, 42-63. Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Hayriye Erbaş (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993). Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*. Ruth A. Wallace - Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Elburuz Leyla - M. Rami Ayas (Ankara: Doğu Batı yayınları, 2012).

³⁴ Giddens, *Sosyoloji*, 42.

³⁵ Sibel Kalaycıoğlu, “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, ed. Memet Zencirkıran (Bursa: Dora, 2017), 6.

³⁶ Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim* (İstanbul: Beta Yayınları, 1999), 5.

³⁷ Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu, “Toplumsal Değişme ve Din”, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 386.

bulunması yapısal işlevselci paradigmada önemle üzerinde durulan bir husustur. “Toplumsal yapı, kültürel ve siyasal yapıların belirleyicisi ya da aralarında sıkı bir etkileşim bulunduğuna göre toplumsal değişme terimine, toplumsal, kültürel ve siyasal alanları kapsayan değişmeyi belirtmesi bakımından bakmak yanlış olmayacaktır.”³⁸ Sadece işlevselci açıdan değil, romanın geneline sinmiş olan Weberyen bakışın vurguladığı iktisadi ve toplumsal yapının karşılıklı etkileşiminin birey açısından ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından da bir etkileşimsellikten bahsedilebilir.³⁹ Bir bakıma yapılmak istenen şey, roman üzerinden yapılacak olan tahlil ve değerlendirmeleri, sadece yapısal işlevselciliğin makro kalıpları açısından açıklamaktan ziyade toplumun akışkanlığını icra eden belli başlı sosyal kurumlara dikkat çekerek, bu kurumların yaşanan değişim süreçlerindeki hal ve gidişatına Tanpınar’ın gözüyle bakmaya çalışmaktır.

Sosyal değişim, farklı şekil ve hızlarda da olsa toplumlar için kaçınılmaz bir olgu olarak değerlendirilir.⁴⁰ “Toplumun iç dinamiklerinin önemini vurgulayan Saint-Simon’a göre bir toplumdaki yapı, kurum ve inançlar tarihsel süreç içerisinde sürekli dönüşüm hâindedir.”⁴¹ Yaşanan değişim tecrübeleri ile ilgili olarak yapılan tasniflerde toplumların yaşamış olduğu değişim olgusunu organizmacı, evrimci ve çatışmacı şeklinde farklı açılardan ele alan yaklaşım ve değerlendirmeler yapılmaktadır.⁴² Her bir kuramın temellendirmesi içerisinde eleştirilen hususlar da bulunmaktadır. Örneğin toplumların değişim dinamiğini doğma, büyüme ve ölüm açısından canlı organizmalara benzeterek yükseliş ve çöküş teorileri üzerinde duran organizmacı yaklaşım, toplumların doğuş süreçleri üzerinde durmadıkları için eleştirilmişlerdir.⁴³ Konumuz açısından ilerlemeci bakış içinde sayılabilecek olan Max Weber’in sosyal değişme için yapmış olduğu çeşitli tahlil ve tanımlar, Tanpınar’a Türk toplumunun değişim dinamiklerini karşılaştırıp kendince eleştirebileceği bir zemini de sağlamıştır. Özellikle Weber’in bürokrasi, rasyonalite ve kapitalistleşme şeklindeki tipleştirmelerle gelenekselden moderne doğru gidişin temel duraklarını somutlaştırmasından ve bireylerin eylemlerine atfettikleri anlamların normatif değer yargılarından bireysel fayda merkezli bir anlayışa doğru değişmesi şeklindeki tespitlerinden Tanpınar, önemli ölçüde istifade etmiştir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde bu hususlar, roman içinden çeşitli örneklerle açıklanacaktır.

³⁸ Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 57.

³⁹ Aydın, “Tanpınar’ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde Weber’in İzsürümü”, 32.

⁴⁰ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2018), 203.

⁴¹ Ümit Tathıcan, “Toplum”, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, ed. Emre Gökalp (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, 2012), 200.

⁴² İlgili tasnif ve değerlendirmeler için bk. Kurt, *Din Sosyolojisi*, 204-213; Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 63-151.

⁴³ Kongar, organizmacı modellerle ilgili olarak, İbn Haldun, Danilevsky, Spengler, Kroeber ve Toynbee isimlerini saymaktadır. İlgili kuram ve eleştiriler için bk. Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 63-87.

Modern toplumları, geleneksel toplumlardan ayıran bilgi, teknolojik üretim ve enerji kaynaklarının sürekli olarak arttırılması gibi bazı ortak özelliklerin olduğunu belirten Alperen'e göre bu özelliklerin temelinde "insan etkinliğinin geleneksel-dinsel değerlere bağlılıktan kurtulması yatar."⁴⁴ Bununla ilgili olarak bazı araştırmacılar, Tanzimat ve Cumhuriyetle birlikte yaşananlara aynı zamanda bir sekülerleşme ve çağdaşlaşma süreci olarak bakar. Yani yapılan açıklamaların merkezinde dinin olduğu bir evrenden daha rasyonel ve dünyevi müesses unsurlara geçişin temsil edildiği vurgular öne çıkar. Özellikle Niyazi Berkes'in Türkiye'de sekülerizmin gelişimini, bir tür çağdaşlaşma perspektifi olarak ele alması, değişim meselesinde "din" kurumunun özgül ağırlığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Örneğin Berkes'e göre çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, *kutsal* sayılan alanın, ekonomiden eğitime, teknolojiden siyasa kadar yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi sorunudur.⁴⁵ Kutluer'in, Berkes'le ilgili vurguladığı tema önemli: "Berkes'in iddiasına göre 'secularism'le ifade edilmesi gereken laiklik, yalnızca üst yapıyı ilgilendiren bir mesele değil bütün yapıyı tanımlayan bir kavramdır. Secularism terimi, kaba bir din-devlet ayırımından daha kapsamlı bir anlam ifade ettiğinden "çağdaşlaşma" şeklinde anlaşılmalıdır."⁴⁶ Berkes'le ilgili vurgulanan bağlama benzer şekilde Tanpınar'da, SAE'de laik kelimesini, modern kavramıyla birlikte kullanmaktadır. Hayri İrdal'ın, dayısının kendisine verdiği hediye ile çocuklarına aldığı hediyeleri karşılaştırdığı pasaj şu şekildedir:

"... Yine dayımın hediyesi mukavvadan iki şerefeli minarem – kendi çocuklarına başka türlü, isterseniz bugünkü tabirleriyle modern ve lâik hediyeler seçen dayım, belki de babamın kayyum olması ve evimizin Mihrimah Camii'nin yanı başında olmasından bana bu cins hediyeler verirdi-..."⁴⁷

Modernleşme süreçlerinin tartışıldığı toplumlarda din ve gelenekle ilgili tartışmalar da sürekli güncelliğini korumuştur. Bu açıdan özellikle Türk toplumu açısından her türlü değişim tartışmalarında dinin muhtemel etki ve tepkileri, tartışmaların merkezinde olmuştur. Osmanlı modernleşme sürecinin ana mihverini batılılaşma ve din dilemması oluşturmaktadır.⁴⁸ Her ne kadar toplumu oluşturan sosyal kurumlardan biri de olsa "din" olgusu, zihniyet belirlemedeki etkin yoğunluğu ve meşruiyet sağlamadaki öncülüğü ile etrafında birçok ilgili yazı ve çalışmanın yapılmasına sebep olmuştur.

⁴⁴ Abdullah Alperen, *Sosyolojik Açıdan Türkiye'de İslam ve Modernleşme* (Adana: Karahan Kitabevi, 2003), 38.

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 23.

⁴⁶ İlhan Kutluer, "Berkes, Niyazi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, 5/507.

⁴⁷ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 23.

⁴⁸ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din* (Konya: Çizgi Yayınları, 1999), 359.

3.1 Dine Dair Tespit ve Değerlendirmeler

Sosyal yapının en önemli meşruiyet ve makuliyet unsurlarından biri olan din kurumuna dair bulgular açısından değerlendirildiğinde SAE' nin geneline yayılan bir dinsellik-geleneksellik iç içeliğinden bahsedilebilir. Bir takım adab-ı muaşeret kurallarının söz konusu olduğu yerlerde bu geleneksellik devreye girmekte ve dikkat çekilmektedir. Örneğin mübarek gün ve gecelerde, bayramlarda yapılan ziyaretler, el öpmeler, ikram ve hediyeler bu geleneksel evrenin içine serpilmiş bazı unsurlar olarak işlenmektedir. SAE'de din konusunda verilmek istenen mesaj ve tartışmaların genelde iki ana form üzerinden işlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunların sosyolojik literatürde halk inanış ve öğelerinin yoğun olarak yer aldığı popüler ya da halk dindarlığı formu ile Anadolu'da İslam'ın yayılıp kök salmasında önemli bir damar olan sufi / irfani dindarlık formu olduğu görülmektedir. Bunlardan başka İslam'ın tezahür ve tevarüs ettiği diğer biçimlere dair örneklikler pek görülmemektedir. Yani müesses kurumlar aracılığıyla aktarılan kitabî İslam ile devlet İslam'ına dair örneklikler görülmemektedir.⁴⁹ Dinsellikle ilgili öne çıkarılan bir husus olarak Nuri Efendi örneği üzerinde durulabilir. Nuri Efendi'nin hal ve sözleriyle işlenen irfani örneklikler, Hayri İrdal'ın hayatına olumlu etki eden bir formatta aktarılmaktadır. Bunu Hayri İrdal'ın Nuri Efendi'yi tanıttığı şu satırlarından anlamak mümkündür:

“Uzun dört köşe yüzü, beyaz, seyrek sakalı, büyük, kestane rengi çok yumuşak bakışlı gözleriyle insanın üzerinde garip bir tesir yapardı. Bu bakışlarla karşılaşanlar onu sadece iyilik yapmak için yaratılmış tasavvur ederlerdi. Hani o masalarda başınız sıkıldığı zaman yakıp imdadınıza çağırmak için size sakalından üç tel verip kaybolan ihtiyarlar gibi bir şey. Muvakkithaneye yerleştiğinden beri otuz beş sene geçtiği halde bir kere hiddet ettiğinin, bir kere bağırdığını gören olmamıştı... Nuri Efendi'nin konuşması çok tatlı idi. Tane tane, kelimelerine dikkat ederek, onları adeta seçerek konuşurdu... Tanıdıklarının bir kısmı onu büyük bir âlim, bir kısmı ise yarı evliya addederlerdi... Galiba semtin en iyi saatçisi idi... kendisine saatlerini tamir için getirenlerle pazarlık etmez, ne verirlerse kabul ederdi...”⁵⁰

İfadeleri okuyanın aklına İslam dininin örnekliklerini, Anadolu'da bizzat yaşayarak ve anlatarak insanlara aktarmış olan; Hoca Ahmet Yeseviler, Somuncu Babalar, Hacı Bayram-ı Veliler, Tabduk Emreler, Yunuslar, Mevlanalar gelmektedir. Hayri İrdal'ın sosyal benliğinin inşa edildiği (roman örgüsü içinde de sonrasında kendisine birçok kapıyı açacak olan) cevheri ve iç görüyü edindiği en önemli sosyal ve dinî motifler, Nuri Efendi'nin yanında saat tamirciliğini öğrenmeye çalıştığı çıraklık zamanlarına denk gelmektedir. Bu tespitleri Hayri

⁴⁹ Sayılan ilgili kategoriler için bk. Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004); Vejdi Bilgin, *Din ve Toplum* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 98-99; Celalettin Çelik, “Türk Halk Dindarlığında Değişim ve Süreklilik: Ziyaret Fenomeni Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 4/1 (2004), 213-239; Kurt, *Din Sosyolojisi*, 221; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

⁵⁰ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 31.

İrdal'ın kendi şahsiyetinin nasıl şekillendiğiyle ilgili özeleştirici mahiyetindeki şu ifadelerinden anlıyoruz:

“... Ben yıllarca bu adamların arasında onların rüyaları için yaşadım. Zaman zaman onların kılıklarına girdim, mizaçlarını benimsedim. Hiç farkında olmadan bazen Nuri Efendi, bazen Lûtfullah veya Abdüsselam Bey oldum. Onlar benim örneklerim, farkında olmadan yüzümde bulduğum maskelerimdi...”⁵¹

Aslında Tanpınar, SAE'de dört farklı tipoloji üzerinden mevcut din algılarına bir gönderme yapma eğilimindedir. Bu karakterler: Nuri Efendi, Aristidi Efendi, Seyit Lûtfullah ve Abdüsselam Bey'dir. Bu sayılan isimlerin kişilikleri, söz ve davranışları üzerinden yazar, dinin insanlar için ifade ettiği potansiyel anlam ve pratikleri gündeme getirmektedir. Tanpınar'da Weber'in izsürümünü yapmaya çalışan Aydın'a göre “Aristidi Efendi, Seyit Lûtfullah, Abdüsselam Bey'in ortak özelliği tılsım, simya, büyü gibi irrasyonel unsurlara bağlı yaşamaları ve inanç sistemlerini bu metafizik değerler üzerinden oluşturmuş olmalarıdır. İçinde yaşadıkları gerçekliklerin dışında, her birinin ayrı bir masal âlemi içinde yaşadığını söylemek mümkündür.”⁵² Hayri İrdal'a göre: “Onlar için “imkân” denen şeyin hududu yoktu. Her şeyin mümkün olduğu bir âlemleri vardı. Eşya, madde, insan, her şey bu hudutsuz imkânın eşiğinde, her an kendisini değiştirecek mucizeli kelimeyi, formülü, duayı yahut ameliyeyi bekliyordu.”⁵³ Nuri Efendi üzerinden sufi/irfanî damarın olumlu rol modellikleri verilmeye çalışılırken, Seyit Lûtfullah üzerinden öze inmemiş sadece görüntü ve söylem düzeyinde kalmış bir dindarlık anlatılmaya çalışılmıştır. Bunu Hayri İrdal'ın Seyit Lûtfullah'ın ilk devresini tanıttığı kısımdaki şu satırlardan anlamak mümkündür:

“... Bu ilk gelişinde kendisini tanıyanlar, mazbut, mutaassıp bir şeriatçı olduğunu, vaazlarında, münakaşalarında etrafı adeta yıldırıldığını anlatırlardı. Babamın söylediğine göre bu vaazlarda Seyit Lûtfullah hemen hemen insan hayatında ibadetten başka bir şeye müsaade etmez, yemekten, içmekten, konuşmağa kadar her şeyi yasak edermiş.”⁵⁴

Seyit Lûtfullah için çizilen bu profil, bir tür ham sofı tipolojisini andırmaktadır. ‘Metin dindarlığı’ ekseninde kendi edindiği dinî bilgileri, yegâne ölçüt kabul ederek onun dışındaki her şeyi ve herkesi sigaya çeken bir anlayış. Seyit Lûtfullah tipolojisi, farklı makalelere konu olabilecek çeşitli içerimlere sahip olması açısından da ilginçtir. Özellikle karısının ölümünden sonraki hal ve davranışları, yukarıda bahsedilen irrasyonel unsurlarla çokça meşgul olan bir Seyit Lûtfullah'ı ortaya koymaktadır.⁵⁵ Hayri İrdal'a göre, karısının ölümünden sonra seyahate

⁵¹ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 51-52.

⁵² Aydın, “Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü”, 40.

⁵³ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 42.

⁵⁴ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 41.

⁵⁵ Seyit Lûtfullah'ın bu yönüyle ilgili başka bir makalede meczuplukla sinikliğin bir sentezi olarak değerlendirilmiştir. Tanpınar'ın, anlatı ve şiir dünyasında sinizme yönelik bir dikkatin varlığı söz konusu olduğunu

çıkıp on yıl sonra dönen Seyit Lûtfullah, artık eski adam değildi: "...Meşin gibi esmer, çarpık yüzü ile uzun boyu yüzünden daha fazla göze batan kamburu ile Seyit Lûtfullah benim gördüğüm zamanlarda, insandan ziyade peşinden koştuğu defineleri bekleyen bir ecinniye benziyordu."⁵⁶ Aslında Tanpınar, bu iki farklı tipoloji (Nuri Efendi ve Seyit Lûtfullah) üzerinden din kurumunun insanlar üzerinde etkide bulunabileceği ya da yaygın olarak tezahür edebileceği iki farklı yöne de dikkat çekmek istemektedir. Nuri Efendi tipolojisi, kadim Anadolu irfanı içerisinde yoğrulmuş bilgelik tecrübesiyle insanlar üzerinde olumlu etkilerde bulunan, eğitim açısından ise insanın karakterine etki edebilecek bir rol modelliğe sahip biri olarak öne çıkmaktadır. Seyit Lûtfullah ise ilk devresinde katı normatif kuralcılığıyla vaazlarında halkı yıldırın, ikinci devresinde ise büyü ve gaipten işlerle uğraşarak hurafelere dalmış bir kişi olarak öne çıkarılmaktadır. Her iki haliyle de Seyit Lûtfullah müesses inanç unsurları açısından çember dışında kalan, ayarsız bir tipoloji olarak işlenmiştir. Seyit Lûtfullah'ın bu türlü uğraştığı işler, normatif dindarlığın sınırları dışında kaldığı için hurafe olarak da isimlendirilmektedir. Bunu Abdüsselam Bey'in Seyit Lûtfullah'la ilgili değerlendirmelerinde de görmek mümkün: "Çoktan İstanbullulaşmış, hatta Arapçasını unutmuş bu Tunuslu'da eski Mağrib sadece hurafeleriyle devam ediyordu."⁵⁷ Bu yönüyle de konu, halk inanışları ve popüler dindarlık başlıklarının altına girebilecek bir özellik taşımaktadır. Bundan başka Tanpınar'ın, SAE'de halk inanışlarına gönderme yaptığı önemli yerlerden birini de "kalantor zat" olarak betimlenen şöhretli kişinin, elini Hayri İrdal'ın omuzuna değdirdiği andan itibaren İrdal'ın ifade ettiği hislerinde görüyoruz:

"... Bu anlaşılmayacak bir şeydi. Çocukluğumda beni birçok türbelere götürmüşler, bir yığın nefesi keskin zatlara okutmuşlardı. Eyüpsultan'dan tâ Yuşa Tepesine, Kısıklı'daki Selami Efendi'ye kadar, ... hülasa bütün İstanbul'da, surların içinde ve dışında, hemen her semtte mevcut evliya ve keramet sahibi zatların yattıkları yeri tanır, zaman zaman ziyaret eder, dua eder, yalvarır, mezarlarından taş alır, parmaklıklarına hiçbir şey bulmazsam ceketimin astarını yırtarak bağlardım. Hiçbirisi bana bu tesiri yapmamıştı..."⁵⁸

Tanpınar, bu kıyasla irrasyonaliteden rasyonaliteye geçişin, yani öngörülemezlikten sonuçları az çok bilinebilir/kestirilebilir eylem türüne doğru geçişin, modern insanın anlam evrenlerindeki motivasyon unsurlarını olumlu olarak nasıl etkilediğine de bir örnek vermek istemiş olabilir.

belirten Çıkla'ya göre; "Tanpınar'ın eserlerindeki sinik özellikler taşıyan karakterler, genellikle yerleşik düzene karşı bir yaşam biçimini tercih etmiş, yarı meczup, yarı derviş tabiatlı, pejmürde kılık-kıyafetli insanlardır." Murat Çıkla, "Ahmet Hamdi Tanpınar ve Sinizm", *Türkoloji Dergisi* 24/1 (03 Temmuz 2020), 56.

⁵⁶ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 41.

⁵⁷ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 42.

⁵⁸ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 210.

3.2 Bir “Yaralı Bilinç” Tipolojisi Olarak “Hayri İrdal”

Batılılaşma süreçlerinin bir ikilik doğurduğunu belirten Tanpınar’a göre bir yanda geçmiş/mazi bir yanda da şimdiye hükmeden Batı/Batılılaşma çabası şeklinde beliren bu ikilik/ikiye bölünmüşlük birey ve toplum sathında marazi bir durum yaratmıştır.⁵⁹ Tanpınar, SAE’de işlemek istediği fikir örgüsünü Roman’ın anlatıcısı ve başkahramanı olan Hayri İrdal üzerinden aktarmaktadır. Shayegan’ın vurguladığı şekliyle; değişimler şenliğine katılamamış bir toplumun içinde bir “yaralı bilinç” olarak Hayri İrdal tiplemesi, “birbirlerini iten ve karşılıklı olarak biçimsizleştiren, bağdaşmaz dünyalar arasındaki çatlağa düşmüş”⁶⁰ bir kimseyi temsil etmektedir. Aslında bu tipleme üzerinden Tanpınar, bu tür birbirine benzemez iki dünyanın arasındaki çatlağa düşmüş olma durumunun bir zenginliğe dönüşebilme imkân ve ihtimalini de düşünür. Yani geçmiş onun için atılası ve kopulası bir kül yığını olmaktan ziyade bugünün her türlü çağdaş dünyasındaki yenilik ve gelişmelerle yüzleşebilecek bir közü barındırması açısından önemlidir. Bu açıdan “Tanpınar, ‘Şark’tan vazgeçemeyen, ‘Garb’ı benimseyemeyen, uygarlık değiştirme sancılarını fikrî bir boyutta içinde yaşayan insanı yapıtlarına taşıyan bir romancıdır.”⁶¹ Bu tanımlanan insanı Tanpınar, SAE’de Hayri İrdal karakteri üzerinden vermektedir. Tanpınar, Hayri İrdal üzerinden vermek istediği bu “arada kalmışlık” haleti ruhiyesini, *Beş Şehir* kitabının önsözünde daha veciz ifadelerle betimlemeye çalışır: “Yol uzadıkça ayrıldığımız âlem, bizi her günden biraz daha meşgul ediyor. Şimdi onu, hüviyetimizde gittikçe büyüyen bir boşluk gibi duyuyoruz, biraz sonra, bir köşede bırakıvermek için sabırsızlandığımız ağır bir yük oluyor. İrademizin en sağlam olduğu anlarda bile, içimizde hiç olmazsa bir sızı ve bazen de bir vicdan azabı gibi konuşuyor.”⁶² Günday’a göre, İrdal’ın yaptıklarının doğru olmadığını belirtmesi, fakat çaresizlik ya da kararsızlık içerisinde tasvip etmediği davranışları sergilemesi, “Tanzimat’tan itibaren batı kültürü ile doğu ya da Türk kültür ve değerleri arasında bocalayan bireyleri sembolize etmektedir.”⁶³ Bu yönüyle İrdal’ın, Merton’un tanımladığı şekliyle bir tür basit anominin içine düştüğü de söylenebilir.⁶⁴ Yani İrdal, yaşadığı toplumsal çevre sebebiyle inandığı kültürel normlara uygun eylemde bulunamamaktadır.

⁵⁹ Köksal Alver, “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Romanlarında Bakış Açısı”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/11 (14 Şubat 2012), 109.

⁶⁰ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni* (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 7.

⁶¹ Uçan, “Entelektüelin Kimliği Ve Bir Entelektüel Olarak Tanpınar”, 123.

⁶² Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 10.

⁶³ Günday, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde Toplumsal - Kurumsal Eleştiri ve İroni”, 82.

⁶⁴ Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 163.

3.3 Aileye Dair Tespit ve Değerlendirmeler

Sosyal yapının temel taşı olan aile kurumu, toplumun değişim ve çözülmesine karşı dirençli kurumlardan olması açısından her zaman önceliğini ve önemini korumuştur. Başka bir açıdan aile kurumunun toplumsal yapıyla olan bu diyalektik etkileşimi, toplumdaki değişimin aile üzerinden, ailedeki değişimin de toplum üzerinden okunmasını mümkün kılacak bütüncül bir bakışı da beraberinde getirmektedir. Aile, hem Tanzimat hem de Cumhuriyet dönemi romancıları için sosyal değişimin etki ve sonuçlarını en somut ve akıcı şekilde aktarabildikleri bir kurum olarak da öne çıkmaktadır.⁶⁵ Bu açıdan sadece Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın bile yaşanan değişimleri, farklı temalarla anlattığı birçok romanından bahsedilebilir. Konuyla ilgili çalışmasında Mediha Berkes, Gürpınar'ın eserlerinde patriarkal aile tipine benzeyen eski geniş İstanbul konaklarının çözülüşünü ve küçülüşünü gördüğünü, bunlara sebep olan buhranları tasvir etmeye çalıştığının tespitini yapar.⁶⁶ Berkes'in Hüseyin Rahmi Gürpınar romanlarıyla ilgili yapmış olduğu tespitlerin bir benzerini de Tanpınar'ın SAE'de ailenin değişim ve dönüşümünü tasvir ettiği hususlarla çok benzerlik gösterdiği söylenebilir.⁶⁷ Özellikle Abdüselam Bey'in konağı üzerinden betimlemeye çalıştığı husus, geniş aileden, çekirdek aileye geçişin tezahürleri olarak okunmaya müsait olduğu gibi Weberyen bir çözümleme ile gelenekselden moderne geçişle birlikte bireylerin eylemlerine yükledikleri anlam değişimlerini içine alabilecek geniş bir okumadan bahsedilebilir.⁶⁸ Burası romandaki karşılıklarıyla birlikte biraz açıklanacak olursa: Hayri İrdal'ın sorgulamaları üzerinden anlaşılan, Abdüselam Bey'e ait koskoca konağın içindeki ahalinin teker teker azalıp gitmesi, Abdüselam Bey'in kendilerine fazlaca sahip çıkıp, himaye etmesine sebep olmuştur. Hatta bu fazlaca sahiplenme işi, Hayri İrdal'ın doğan çocuğuna, Abdüselam Bey'in kendi annesinin adı olan Zehra ismini koymasına varana dek içselleştirdiği bir duruma kadar

⁶⁵ Tanzimat sonrası ilk akla gelen örnekler olarak: Nabizade Nazım: Karabibik, Namık Kemal: İntibah, Ahmet Mithat Efendi: Felatun Bey ve Rakım Efendi, Rezaizade Mahmut Ekrem: Araba Sevdası, Şemsettin Sami: Taaşşuku Talat ve Fıtnat, romanları verilebilir.

⁶⁶ Mediha Berkes, "Hüseyin Rahmi'nin Romanlarında Aile ve Kadın", içinde *Aile Yazıları 2 Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme*, ed. Beylü Dikeçligil ve Ahmet Çiğdem, 2. (Ankara: T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991), 12.

⁶⁷ Berkes'in tespitiyle ilgili olarak gönderme yaptığı Gürpınar'ın eserlerinden bazıları şunlardır: İffet, Mutallaka, Şipsevdi, Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç, Evlere Şenlik Kaynanam Nasıl Kudurdu, Utanmaz Adam vb. Geniş bilgi için bk. Berkes, "Hüseyin Rahmi'nin Romanlarında Aile ve Kadın", 12-23. Benzer şekilde yaşanan değişimlerin aile üzerinden anlatıldığı başka romanlara örnek olarak: Reşat Nuri Güntekin: Yaprak Dökümü, Çalikuşu, Halit Ziya Uşaklıgil: Mai ve Siyah, Aşk-ı Memnu, Yakup Kadri Karaosmanoğlu: Yaban romanları verilebilir.

⁶⁸ Weber'in ilgili tespitindeki vurgu, bireylerin geleneksel toplumdan modern topluma geçişle birlikte eylemlere verdikleri anlam dinsel temelden rasyonel faydacı temele doğru kayması şeklinde özetlenebilir. Geniş bilgi için bk. Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 132-135. Konuyla ilgili benzer değerlendirmeler için bz. Giddens, *Sosyoloji*, 53. Kalaycıoğlu, "Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme", 8; Kurt, *Din Sosyolojisi*, 207.

gitmiştir. Hayri İrdal ve eşi bu durumdan fazlasıyla rahatsız olmasına rağmen Abdüselam Bey'e bir türlü evden ayrılma isteklerini ifade edememişlerdir. Vefa değerini ayakta tutmaya çalışan Hayri İrdal'ın beslendiği geleneksel evrende, eylemlerine atfettiği anlamlar değer yüklü iken; Abdüselam Bey'i bayramda dahi ziyaret etmeyen kendi öz evlatlarının menfaat merkezli eylem okumaları bir başka olmaktadır. Evlatları tarafından zaten yalnızlığa terkedilmiş ve kendilerini de evlatları gibi sahiplenmiş bir adama bunu diyememenin vicdani hesaplaşmasını Hayri İrdal şu şekilde yapmaktadır:

“... Çarnaçar biz kaldık. İhtiyar adamı yalnız bırakamazdık. Kaldı ki, bu son zamanlarında candan birinin bakmasına hakikaten muhtaçtı. Vücudu gibi hafızası da zayıflamıştı. Hemen her şeyi unutuyor, her şeyi birbirine karıştırıyordu. Abdüselam Bey'in evinde biz karı koca ihtiyar adamla tek başımıza kalmıştık. Burmalı Mescid'in arkasındaki konakta bir aşiret kadar kalabalık oğul, torun, hısım ve akraba içinde yaşayan adam, kendisine her suretle yabancı iki insanın elinde ölecekti. Bu onun sakınılmaz kaderiydi.”⁶⁹

SAE romanının 1961 ve öncesini kapsadığı üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa; Tanpınar'ın daha o zamanlarda aile kurumunun hal ve gidişatına dair birtakım olumsuz değişim emarelerini görüp romanda işlediği söylenebilir. İngiltere'de 2018 yılında Yalnızlık Bakanlığı'nın kurulması⁷⁰ da hesaba katılırsa, daha o zamanlardan Tanpınar'ın bu yalnızlık konusunu gündemine almasının, çok önemli bir yazar öngörüsü ya da sezgiselliği olduğu söylenebilir. Aslında aile kurumu, kültür ve medeniyet değişimine dair yapılan her tartışma ve çalışmada (dönem itibarıyla özellikle roman, hikâye, dergi ve gazete üzerinden) önemli bir gündem maddesi olarak yerini korumuştur. Ama özellikle Türkiye'de 1950 sonrası yaşanan sanayileşme ve kentleşme olgusuyla birlikte yaşanan sosyal ve siyasal gelişmeler doğrultusunda birçok farklı açıdan aile kurumunu ele alan araştırma ve çalışmalar yapılmıştır. Kurumun önemine binaen Aile Bakanlığı'nın kurulması ve Başbakanlık Aile Araştırmalar Kurumu adında bir kurumun da çeşitli çalışmalarla bu alana dair birçok öncelikli konuyu gündeme getirmesi önemli bir çalışma olarak kayıtlara geçmiştir.

Bundan başka SAE'de aile kurumuyla ilgili olarak batılılaşma eleştirilerinde her zaman dile getirilen “batı uygarlığının sonuçlarının taklit edildiği” şeklindeki çeşitli şekilci hususlar öne çıkmaktadır. Ayrıca çeşitli yaşam formlarının getirmiş olduğu toplumun gelenek ve değerleriyle uyumsuz davranışlar, enstitü için düzenlenen kokteylde yoğunluklu olarak göz önüne serilmeye çalışılmıştır. Zaten buraya kadar olan bölümlerde de ara ara gençliğin havailiğinden, çeşitli özentilerinden ayrıca evlilik dışı birlikteliklerin ve sadakatsizliklerin nasıl sıradanlaştığını gösteren birtakım ilişkilerden de bahsedilmektedir.⁷¹

⁶⁹ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 82-83.

⁷⁰ İlgili haber için bk. TRT Haber, “İngiltere'de ‘Yalnızlıktan Sorumlu Bakanlık’ kuruldu” (17 Ocak 2018).

⁷¹ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 301, 324, 332, 333, 356.

3.4 Eğitimle İlgili Tespit ve Değerlendirmeler

Eğitim kurumu süreklilik ve istikrar sağlayıcı bir yapıda olması açısından ailede başlayan eğitimin okulda devam etmesi, okulda öğretilenlerin ailede desteklenmesi gibi birbirini besleyen süreçler sağlıklı bir toplumsallaşma için önemli bir işlev görmektedir. Eğitim ve toplum iç içeliği başta Durkheim ve Ziya Gökalp olmak üzere önde gelen sosyologların sürekli gündeminde olmuştur. Metotlu ve metotsuz, örgün ve yaygın eğitim şeklinde yapılan kategorilere bütün bir toplumun sahip olduğu toplumsallaşma mefkûreleri açısından bakılmaktadır.⁷² SAE’de Hayri İrdal’ın ustası Nuri Efendi örneğindeki eğitimi bir nevi Gökalp’in “yetişkinler, haberleri olmadan, konuşmalarıyla, hareketleriyle canlı örnekler oluşturarak genç kuşakları etkilerler”⁷³ şeklindeki modellemesine uymaktadır.

Tanpınar, eğitim konusunda idealinden geçen örnekliklerle ilgili mesajları, Hayri İrdal’ın oğlu Ahmet üzerinden vermeye çalışmaktadır. Bu bağlamda SAE’nin kahramanı Hayri İrdal, çocuğunun fayda ve menfaatten ziyade hak ve hukuku gözeten, iş ciddiyetine sahip biri olarak yetiştiğine vurgu yapmakta, bir taraftan da oğlunun bu yönünü takdir etmektedir. İfade ettiğine göre Ahmet kendine benzemiyor ve benzememek için de elinden geleni yapıyordu. İrdal için, geleneksel dönemin iş ciddiyeti ve çalışma ahlakının örneği, ustası Nuri Efendi tarafından temsil edilirken; bu yeni modern dönemde ise oğlu Ahmet’in bunu temsil edebileceğine olan inancını yüksek tutmaktadır. Ahmet’in iş yapış tarzlarıyla ilgili olarak benzemesini istediği kişinin Nuri Efendi olmasını istemektedir. Oğlunu bir gün muayenehanesinde hastasına bakarken görmüş ve bunun tıpkı kendisinin yahut Nuri Efendi’nin saate bakışı gibi bir şey olduğu izlenimini edinmiştir. “...Çok temenni ederim ki, Nuri Efendi’ninkine benzesin, çünkü iş, ona benden fazla hâkimdi.”⁷⁴ diye de belirtmektedir. Romanın ilerleyen bölümlerde oğlu üzerinden eğitimle ilgili düşüncelerini bildiren İrdal’dan hareketle Tanpınar’ın eğitim hakkındaki düşüncelerinin özünü de yine gelenekle modernin sentezinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunu özellikle oğlu Ahmet’in enstitü binasının proje çiziminde, yeni edindiği bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğiindeki duygu ve düşüncelerinden de anlamak mümkün. İrdal’ın kendisi, geleneği temsil edecek unsurları gezmiş olduğu Bursa, Konya ve İstanbul camilerinden elde etmeye çalışırken, Ahmet de eğitim

⁷² Özellikle Emile Durkheim’in yetişmiş olan neslin yetişmekte olan genç kuşaklara bilgi ve görgüsünü aktarması şeklindeki vurgusu öne çıkarken; Ziya Gökalp’de de “Eğitim, bir toplumda, yetişkin kuşağın henüz yeni yetişmeye başlayan kuşağa, düşüncelerini ve duygularını vermesi demektir. Bu veriş iki türdür: Birincisinde, yetişkinler, haberleri olmadan, konuşmalarıyla, hareketleriyle canlı örnekler oluşturarak genç kuşakları etkilerler. İkincisinde ise yetişkinler, resmî görevler olarak etkide bulunurlar.” şeklindeki tespitler öne çıkmaktadır. Daha geniş karşılaştırmalar için bk. Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 321-323; Emile Durkheim - Paul Fauconnet, *Terbiye ve Sosyoloji*, çev. İ. Memduh Seydol (İstanbul: Köprü Kitap, 2019), 66-67; Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi* (Ankara: Anı Yayınları, 2020).

⁷³ Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, 63.

⁷⁴ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 53.

gördüğü çevreden ve fikirlerinden hareketle bu projeye yardım etmektedir. Bu şekilde terkibe ulaşarak çok beğenilen bir mimari projeyi de ortaya koymuşlardır.⁷⁵

Eğitimle ilgi dönemin önemli gündem maddelerinden biri de yurt dışına tahsil için öğrenci gönderme meselesidir. Öğrenci göndermenin gereksizliğini ileri sürenler olduğu gibi eksik uygulamadan kaynaklı sorunlar yüzünden başarılı olunamadığını düşünler de vardır. Örneğin Turhan'a göre, öğrencilerin yurt dışına gönderilme işi gayesiz, plansız ve oradaki tahsilleri de nizamsız ve kontrolsüz olduğu için "Avrupa'dan dönen talebeler, hiçbir zaman memlekette bir fikir hareketi, devamlı ilmî bir faaliyet meydana getirecek muayyen kesafeti bulamamışlardır."⁷⁶ SAE'de ise İrdal, sahip olduğu mevki ve servetinin icabı olarak oğlu Ahmet tıbbiyeyi bitirdiğinde, Amerika'da tahsilini tamamlamasını teklif etmiş; ama oğlu bu teklifi derhal reddedip Anadolu'ya gitmiştir.⁷⁷ İrdal, oğlunun bu tür işe cezp olmuş vefakâr ve cefakâr davranışlarını uzaktan uzağa izliyor ve takdir ediyordu. Ayrıca Tanpınar, SAE'de bu konuyu ve muhtemel sonuçlarını, yer yer Pozitivizm göndermeleriyle de birlikte Doktor Ramiz örneği üzerinden ele almıştır. Eğitim alanında özellikle üniversitelerde uygulanmaya konulan pozitivist paradigmanın, aynen bürokratik ve idari yapılanma alanlarında olduğu gibi birtakım uyumsuzlukları meydana getirmesi çokça tartışılmıştır. Yani Taş'ın da özetlediği gibi "Bir toplumun kendine özgü tarihsel durumunu açıklamak için geliştirilmiş kavram ve kuramlar, bir başka toplum için aynen uygulanamaz."⁷⁸

Pozitivist paradigmanın alındığı ve uygulanmaya çalışıldığı yerlerin kültürel kodlarının uyumsuzluğu göz önünde bulundurulmadan girişilen eğitim uygulamaları, kendi toplumuna başkasının gözüyle bakan, anlayamayan, kendi insanına yabancı bir aydın güruhunu oluşturması açısından da ciddi eleştiriler almıştır.⁷⁹ Pozitivizmin özellikle sosyal bilimler alanındaki uyumsuzluğu, ortaya çıktığı Avrupa'da bile ciddi eleştiriler alırken başka bir medeniyet havzasında eğitimde uygulanmaya çalışılması da zihinleri çatallanmış bilim insanları ya da Doktor Ramiz gibi bütün sosyal ve insani gerçeklikleri kendi inandığı formlara uyduran, sıdırmaya çalışan bilim insanları türetmiştir. Bu açıdan Tanpınar, "Dr. Ramiz temsiliyle Batı'ya giden modernleşmeci aydınların yakalandıkları rahatsızlıkları gözler önüne serer."⁸⁰ SAE'de Hayri İrdal, Doktor Ramiz'in bu genellemeci ve indirgemeci tavrını şu şekilde ifade etmektedir: "Hemen her şeyle alakardı. Ve bir ucu içtimai tenkide bağlanmak şartıyla

⁷⁵ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 350-357.

⁷⁶ Mümtaz Turhan, *Garpllaşmanın Neresindeyiz?* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018), 102.

⁷⁷ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 52.

⁷⁸ Kemalettin Taş, "Türk Din Sosyolojisinde Batı Eksenli Sosyoloji Geleneğinin Yönlendirici Etkisi", *Dini Araştırmalar* 13/36 (2010), 23.

⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Kadim Yayınları, 2014); Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007).

⁸⁰ Tarhan, "Tanpınar Anlatılarının Sosyolojik Çözümlemesi Üzerine: Pozitivist Dünya İnşasında Aydınlar", 202.

her fikir onun için sevimli, kabule değerdi; öbür ucu zaten elinde idi ve kolaylıkla Freud'a, Jung'a bağlayabilirdi.”⁸¹ Doktor Ramiz, Hayri İrdal'ın hayatını ve saatleri Mübarek'i anlattığı konuşmalarından “baba kompleksi” teorisini ispatlayabileceği bir kurgu yakalamaya o kadar şartlanır ki sürekli olarak beğenmediği rüyalarından sonra beğeneceği ve teorisine uygun bir rüyayı Hayri İrdal'a gördürür.⁸² Yani gerçekliği teoriye uydurur. Bu haliyle Doktor Ramiz, “Avrupa'dan getirdiği ilimle herkesi tedavi edeceğine inandığı için sosyolojik anlamda tipik bir cemaat aydınıdır. Kendisi gibi olanlardan teşekkür eden bir cemaatin içinden konuşup, sözünü dinletmek ister. Kurduğu Psikanaliz Cemiyeti de bu işe yarar”⁸³ Dönemi itibarıyla Tanpınar'ın eğitim kurumu ile ilgili olarak SAE'de geçen düşüncelerinde, eğitim ve zihniyet meselelerinin birbirini olumlu ve olumsuz anlamda besleyen, etkileyen döngüsellikler öne çıkmaktadır. Yani Tanpınar için eğitim, diğer kurumsal yapılarla birlikte değişecek ve onları da değiştirecek bir potansiyeli içinde barındırmaktadır. Tanpınar, eğitimin bu döngüsellğe olumlu olarak katkıda bulunacağı konusunda da ümitvardır. Bu ümitvarlığın en büyük şartı ya da etkeni ise değişimi ve zamanın ruhunu doğru okumaktır.

3.5 Siyaset ve Bürokrasiye Dair Tespit ve Değerlendirmeler

Sosyal yapının devamlılığı ve korunması için yasal süreçlerle birlikte meşruiyet ve işlevsellik sağlayacak olan en önemli kurumlardan birisi de siyaset kurumudur. Her toplum yapısının kendi tarihi tecrübesi ve sosyal gerçeklikleri doğrultusunda şekillenen siyaset kurumu diğer kurumların işlevselliğine de ivme katacak ya da engel olacak bir potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır. 1950-2000 yılları arası siyasal reklam ve ilanlar üzerinden yaptığı analizde, Türk siyasetinin kendine özgü sağlam bir siyasal retorik üretmede pek fazla başarılı sayılamayacağı tespitini yapan Macit'e göre “Siyasetin dönüştürme yerine var olan üzerinde ısrarla devam etme isteği, yaygın popülizmde de kendini göstermektedir... Zor da olsa balık tutmayı öğreten bir siyaset anlayışı değil, her gün bir balık vermeyi göze alan bir anlayış söz konusudur.”⁸⁴ Türkiye'de rasyonel devletin Batı'dakinden farklı bir şekilde ortaya çıktığını ve tamamıyla uygulanamadığını belirten İnalçık'a göre “Modernleşme, Batı'da uzun bir gelişim sonucu aşağıdan, kitlenin geleneksel toplumu değiştirmesi şeklinde olmuş; Türkiye'de ise devletin ve aydın bir zümrenin devrim hareketi olarak yukarıdan gelmiştir. Bu durum, toplumsal ve siyasi gelişmemizde mücadele ve buhranlarımızda büyük bir rol oynamış görünmektedir.”⁸⁵ Toplumsallaşma süreçleri sağlıklı işleyen toplumlar için bürokrasi, normal

⁸¹ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 130.

⁸² Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 99-124.

⁸³ Tarhan, “Tanpınar Anlatılarının Sosyolojik Çözümlemesi Üzerine: Pozitivist Dünya İnşasında Aydınlar”, 203.

⁸⁴ Mustafa Macit, *Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyaset-Siyasal Reklam ve İlanların Dilinden/1950-2000* (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2010), 168.

⁸⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 374-375.

seyrinde giden ve kendisiyle ilgilenenlerin görev tanımları doğrultusunda rollerini icra ettikleri bir rutine sahip olurken, toplumsallaşma süreçlerini bütün sosyal kurumlarıyla birlikte koordineli bir şekilde götüremeyen toplumlar için inişli-çıkışlı, değişkenli bir hal alabilmektedir. Bu durumlarda bürokrasi ve siyaset, daha çok kurumsallaşmış yönleriyle ve kurallarıyla değil de her bir yetkili ve uygulayıcısının şahsi tasarruf ve uygulamalarıyla gündeme gelen ya da getirilen kurumlar haline dönüşebilmektedir. Tanpınar, SAE’de tam da bu ikinci duruma benzeyen örneklikleri anlatmak üzere çeşitli göndermelerde bulunmaktadır. Fırsatçı taktikleriyle her tür gelişmeyi, kendisinin ve kurumunun lehine çevirmekte ustalaşmış olan Halit Ayarcı tiplmesi burada öne çıkmaktadır. Halit Ayarcı’nın Hayri İrdal’ı keşfettikten sonraki ilk yemeklerinde, Hayri İrdal’ın “kalantor zat” diye betimlediği kişiyle lokantada yaşanan o manzaraya dair tasvirleri, Tanpınar’ın siyasi ve bürokratik tecrübesini konuşturduğu bir bölüm olarak öne çıkmaktadır. Bu kısım, aslında siyasetçi ve bürokratın muhatabı olduğu kişilerle olan iletişimde dikkat etmesi gereken temel iletişim kodlarını vermesi açısından da değerlendirilebilir. SAE’de masalarına gelen şöhretli kişiyle ilgili Hayri İrdal’ın betimlemeleri, ironiyle karışık çeşitli gerçeklere de gönderme yapmaktadır. Özellikle beden diliyle ilgili olarak kalantor zatın, ellerini İrdal’ın ve Ayarcı’nın omuzlarına koyarak sürekli ilgileniyormuş izlenimi vermesi; diğer taraftan sürekli olarak masadaki barbunyalardan ve buzlu badem tabağı ile meşgul olmasını, iletişim kodları açısından çok güzel betimlemiştir. Şahit olduğu bu diyalog ve tavırlar karşısında İrdal, şaşkınlığını gizleyemez: “Tuhaf bir konuşmaydı bu. Söyleneni dinlemiyor, badem denen nesne ile meşgul olduğu için kendisi de konuşmuyor; fakat büsbütün boş durmak da hoşuna gitmediği için karşısındakinin bir şeyler söylemesini istiyordu...”⁸⁶ Bu şekilde Tanpınar, olmaması gereken dikey, ilgisiz ve tepeden bakıcı bir siyasal iletişim dilinin bütün kodlarını ironik bir şekilde aktarmaktadır.

Bundan başka, SAE’de verilen örneklerde, siyaset kurumunu temsil eden belediye reisi gibi bazı zatların, enstitünün ayarsız işleriyle olan ilgileri de değişim döngüsünün, olumsuz etkilerinin başka kurumlara nasıl sirayet edebildiğini göstermesi açısından da önemlidir. Lokantada tanıştıkları kalantor zat ile belediye reisi ve belediye reisinden daha yüksek mevkide olduğunu söylediği salâhiyettar zatın, enstitü ile olan münasebetleri, karşılıklı bir meşrûlaştırım olarak işlev görmektedir. Halit Ayarcı, kurumun bütün gereksiz ve tutarsız işlerine bu zatlar üzerinden resmi bir hüviyet verirken; bu kimselerin, SAE’nin mevcut ve gittikçe büyüyen popüleritesinden kendi hisselerine düşecek olan politik getirilerden habersiz olmadıkları da romanın genel bütünlüğünden anlaşılmaktadır.

Bürokrasiyle ilgili olarak Tanpınar, enstitünün yapılanması üzerinden olmaması gereken bir bürokratikleşmeyi anlatmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Yani Weber’in, modern dönemlerin alamet-i farikası olarak öne çıkardığı, adına bürokrasi denilen olgunun, Batı’da öyle biz de böyle denebilecek bir kıyaslamayla mevcut düzensizliklere, dağınıklıklara gönderme yapıyor.

⁸⁶ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 207-208.

Bizzat enstitünün başkanı olan Halit Ayarcı tarafından alınan anlık kararlar, Hayri İrdal'ı çoğu zaman zor durumda bırakmakta ve sonu belirsiz maceralara sürüklemektedir. Enstitünün işleyişindeki kuralsızlıklar, işe göre adam değil de adama göre iş şeklinde özetlenebilecek bir iş yapış şeklini de akıllara getirmektedir. İrdal'ın SAE'deki şu cümlelerinden hareketle bu değerlendirmeyi yapmak mümkün: “Tekrar bir iş sahibi olduğumu, muayyen bir kazancım bulunduğunu düşündükçe her saniye başında, sanki ağır bir uykuda imişim gibi sevinçten benirleyerek yaşıyordum... Bir işim vardı, fakat yapacağım iş yoktu.” Ayrıca salahiyyətli zat ve belediye reisinin ziyaretlerinden sonra geçen şu diyaloglarda İrdal'ın “bir de işimizi bilsek!” şeklindeki çıkışına Ayarcı'nın verdiği cevap da bu durumu özetler mahiyettedir:

— Hâlâ bilmiyor musunuz? Saatleri ayarlayacağız...

— Evet ama nasıl? Bu kadar kalabalık bir teşkilatla...

— Çaresini bulacağız... Herkes kendisine tayin olduğu vazifenin ardından bir iş çıkaracak. Zaten kurulur kurulmaz bir tamimle bütün arkadaşlardan rica edeceğim bunu... ve tabii onlar da yapacaklar. Boş durmayacaklar ya...”⁸⁷

Ritzer'e göre Weber, verimliliğini takdir etse de bürokrasinin yarattığı hayatın mekanikleşmesine tepki duymuştur.⁸⁸ Tanpınar da benzer şekilde, bürokrasinin “demir kafes” eleştirilerine, SAE'nin satır aralarında ve çeşitli diyaloglarda göndermelerde bulunmuştur. Enstitü çalışanlarının üniformalarından rozetlerine kadar ayarlandığı, konuşma ve hitaplarına kadar her şeyin düşünüldüğü bir nevi otomatizmi andıran yeknesaklığı, ironik bir şekilde dillendirmiştir.⁸⁹ Ayrıca işin insanı güzelleştirmesi, kendisi yapmasının yanında, insanların mesuliyetini aldıkları işin dairesinden çıkamayarak adeta işe hapsediğini da söylemektedir.⁹⁰ Bu tür otomatizm, yeknesaklık ya da hayatın mekanikleşmesi şeklindeki tespitler, modern zamanların yaşam ve çalışma ritmi içerisinde bireylere, bir nevi zihinsel yorgunluk olarak da yansıyabilmektedir.

Sonuç

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, SAE adlı eseri, edebiyat çevreleri dışında da birçok ismin üzerinde konuştuğu ve derinlemesine analizlerin yapıldığı bir eser olarak öne çıkmaktadır. Toplumun sahip olduğu süreklilik ve değişimi 1961'de yayınlanan bir roman üzerinden okumak, hiç şüphesiz salt sosyolojinin sınırlarıyla değil; özellikle edebiyat sosyolojisi ve sosyal tarih yaklaşımlarının öncülleriyle ilgili analizleri de gerekli kılmaktadır. Roman üzerinden yapılan yorumların, edebiyat sosyolojisi disiplini içinde roman yazarının muhatap olduğu

⁸⁷ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 266.

⁸⁸ George Ritzer, “Profesyonelleşme, Bürokratikleşme ve Rasyonelleşme: Max Weber'in Görüşleri”, çev. Selin Atalay, *Sosyoloji Dergisi Armağan Sayısı*, (2016), 199.

⁸⁹ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 248-249.

⁹⁰ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 351.

sosyal gerçeklik kurgusunun öne çekilerek yapılmaya çalışıldığının da belirtilmesi gerekir. Romanın içinde barındırdığı pek çok insanî ve sosyal öge sadece dönemini özetleyen değil aynı zamanda uzamsal olarak daha genele teşmil edebilecek bir kuşatıcılığa da sahiptir. Bunu, romanın herkes tarafından bugün bile sevilerek okunmasından anlamak da mümkün. Tanpınar, psikoloji ve sosyolojiye olan ilgisinin yanında dönemin tartışmalarına da hâkim bir vaziyette ele almak istediği birçok konuyu SAE’ de işlemiştir. Bu işlenen konular birçok araştırmacı tarafından farklı açılardan ele alınmışlardır. Kendi toplumunun maddi ve manevi dinamikleri konusunda yeterli özgüvene sahip olduğu görülen Tanpınar’ın, modernleşme ve batılılaşma deneyimlerinde yaşanan savrulmalara dair çözümlenmeleri gayet anlaşılır bir şekilde romanın içinde verilmiştir. Sosyolojinin değişim konusundaki çeşitli öncüllerinden istifade ederek; özellikle yapısal işlevselci paradigmanın bütüncül bakışı içinde yaşanan değişimin, bütün kurumlar üzerindeki potansiyel etki ve sonuçları, Tanpınar’ın resmettiği açılardan da net bir şekilde görülebilmektedir.

Özellikle din kurumunun mevcut değişim söylemleri üzerindeki özgül ağırlığı düşünülerek daha o dönemlerde konuya nasıl bakıldığına dair hususlar, Tanpınar’ın kahramanları üzerinden de rahatlıkla analiz edilebilecek bir zeminin varlığı görülmektedir. Bu durum, aynı zamanda modernleşme tecrübelerinde dinin bütün yönleriyle merkezi bir konumda olduğunu göstermesi açısından da önemli idi. Yani her açıdan değişimi etkileyen ve değişimden etkilenen potansiyeliyle din önemini korumuştur. Tanpınar’ın bakışında Anadolu’da İslam’ın tezahür etme biçimleri içerisinde çok önemli bir etkiye sahip olan sufi/irfani damarın, Nuri Efendi üzerinden olumlu ve yapıcı örneklendirmelerle öne çekilmeye çalışıldığı bir anlatı görülmektedir. Tanpınar, aynı minvalde bir zıtlık oluşturması açısından da Seyit Lûtfullah ve diğer Aristidi Efendi, Abdüsselam Bey gibi tipolojiler üzerinden yaşanan değişimin yönü ve içeriğini betimlemeye çalışmıştır. Yani Nuri Efendi’nin ussal iş yapış ve davranış modellerinin karşısına örneklikleri ile çok konuşulamayacak, dışlayıcı, güvenilmez ve irrasyonellikleri ile nerde ne yapacağı bilinmez Seyit Lûtfullah tipolojisi öne çıkarılmıştır. Hayri İrdal, medeniyet değiştirme süreçlerinin arada kalmış “bir yaralı bilincini” temsil etmesi açısından önemlidir. Tanpınar, Hayri İrdal’ın gerilimleri üzerinden sahip olduğu geleneksel dünyanın kodları ile içinde yeni ve rahat bir hayat formuna kavuştuğu modern hayatın kodlarının uyumsuzluklarını ve gelgitlerini anlatmaya çalışmıştır. Bunu, Hayri İrdal’ın sürekli bir iç muhasebesi halinde kaldığı değişime ayak uydurma çaba ve sorgulamalarından da anlamak mümkün. Halit Ayarcı ise değişimle birlikte toplumun aldığı yeni hallere kendi lehine olacak şekilde hızla intibak sağlayan birisi olarak öne çıkartılmıştır. Halit Ayarcı, amaçlarına ulaşma yolunda bir makyavelist olarak da görülebilir. Merton’un tasnif ettiği şekilde romanda yaşananlar, Hayri İrdal özelinde bir tür basit anomi ama toplum nezdinde ise bir tür şiddetli anomi olarak tarif edilebilir. Durkheim’in kuralsızlık hali dediği “anomi” durumunun da bütün sosyal kurumlardaki yansımalarını görmek mümkün.

Bundan başka, SAE’de ele alınmaya çalışılan sosyal kurumlarla ilgili olarak aile kurumunun dönemsel bir panoramasını ve değişimler karşısında yaşadığı insanî ve vicdanî savrulmaları verebilmesi açısından, Tanpınar’ın tespitleri dikkat çekicidir. Özellikle Abdüsselam Bey ile romanın kahramanı olan Hayri İrdal’ın kendi aile ve akraba çevrelerinin yaşamış olduğu değişim ve dönüşümler, aile sosyolojisinin işlediği önemli alt başlıklar olarak hala önemini korumaktadır. Eğitimle ilgili olarak Tanpınar’ın, dönemin tartışmaları içinde kendince önemli gördüğü bir takım mesele ve yaklaşımları, roman kurgusu içinde öne çıkarmaya çalıştığı görülmektedir. Doktor Ramiz tipolojisi, yurt dışı eğitim sonrası bilim koordinatlarını pozitivistik yöneme göre ayarlamış, psikanalizin öncül ve sonuçlarını genelleyerek, herkesi bu usulle anlamaya çalışan bir karakter olarak öne çıkarılmıştır. Bu sayede Doktor Ramiz’in yöntem ve bakış açılarının absürt denebilecek bir takım durumları, nasıl ortaya çıkardığı da gösterilmeye çalışılmıştır. Son olarak siyaset ve bürokrasi kurumlarının, sebepleriyle birlikte değil de sonuçlarıyla anlaşılmalı bir ‘Batılılaşma’ tecrübesinin, görev algısından iş yapış şekline kadar ortaya çıkarttığı sorun ve savrulmalar da, SAE’de somut örneklikler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Romanda şüphesiz, ekonomi ve sanat gibi derinlikleri olan daha başka sosyal kurumlara değinebilecek göndermeler mevcut. Ama temel mesele olarak zihniyet dünyasının merkezde olduğu bütün değişim tasarımlarının birbirini etkilediği, bir tür domino etkisinden bahsetmek mümkün. Yani merkezde insanın eğitimi, eğitimin getirmiş olduğu ahlak ve karakter, bu bilinçle çalışan bireylerin iş ve görev bilincine sahip olduğu bir kurumsallaşma ve sonunda gelen ekonomik sonuçlar ya da sonuçsuzluklar... SAE, bu döngünün farkındalığını yerine getirebilmiş bir roman olarak öne çıkmıştır.

Kaynakça

- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Yayınları, 1.Baskı., 1999.
- Akün, Ömer Faruk. "Ahmet Hamdi Tanpınar". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 12/0 (1962). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17051/178071>
- Akyüz, Niyazi - Çapcıoğlu, İhsan. "Toplumsal Değişme ve Din". *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Baskı., 2012.
- Alperen, Abdullah. *Sosyolojik Açından Türkiye'de İslam ve Modernleşme*. Adana: Karahan Kitabevi, 2003.
- Alver, Köksal. "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Bakış Açısı". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/11 (14 Şubat 2012), 107-119.
- Alver, Köksal. *Edebiyat Sosyolojisi*. Ankara: Hece Yayınları, 2. Baskı., 2006.
- Alver, Köksal. "Edebiyatın Sosyolojik İmkani". *Edebiyat Sosyolojisi*. ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 2.Baskı., 2006.
- Arslan, Hüsamettin. *Epistemik Cemaat : Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2. Baskı., 2007.
- Arslan, Mustafa. *Türk Popüler Dindarlığı*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Aydın, Derya Güler. "Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü: Rasyonel ve İrrasyonel Değerler". *Bilig* 94 (20 Temmuz 2020), 29-50. <https://doi.org/10.12995/bilig.9402>
- Aydın, Ertuğrul. "Edebiyat Sosyolojisi ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimlerinin Görev ve Öncelikleri". *Edebiyat Sosyolojisi*. ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 2. Baskı., 2006.
- Başer, Sait. *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2011.
- Berger, Peter L. *Sosyolojiye Çağrı*. çev. Erkan Koca. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Berkes, Mediha. "Hüseyin Rahmi'nin Romanlarında Aile ve Kadın". *Aile Yazıları 2 Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme*. ed. Dikeçligil Beylü - Ahmet Çiğdem. Ankara: T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 2., 1991.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 26. Basım, 2018.
- Bilgin, Vejdî. *Din ve Toplum*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Çelik, Celalettin. "Türk Halk Dindarlığında Değişim ve Süreklilik: Ziyaret Fenomeni Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 4/1 (2004), 213-239.
- Çıkla, Murat. "Ahmet Hamdi Tanpınar Ve Sinizm". *Türkojoloji Dergisi* 24/1 (03 Temmuz 2020), 56-77.
- Dönmezer, Sulhi. *Toplumbilim*. İstanbul: Beta Yayınları, 1999.
- Durkheim, Emile. *İntihar*. İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- Durkheim, Emile - Fauconnet, Paul. *Terbiye ve Sosyoloji*. çev. İ. Memduh Seydol. İstanbul: Köprü Kitap, 2019.
- Giddens, Antony. *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2013.
- Gökalp, Ziya. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

- Gönç Şavran, Temmuz. “Nicel ve Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”. *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. ed. Temmuz Gönç Şavran. 64-105. Eskşehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı., 2012.
- Günday, Rıfat. “Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde Toplumsal - Kurumsal Eleştiri ve İroni”. *İlmi Araştırmalar* 24 (20 Şubat 2014), 79-102.
- Gündüz, Olgun. “Türkiye’nin Batılılaşma Serüveninde Özgün Bir Portre: Ahmet Hamdi Tanpınar”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/3 (01 Aralık 2002), 13-28.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 9. Baskı., 2020.
- Kalaycıoğlu, Sibel. “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”. *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*. ed. Memet Zencirkıran. 5-15. Bursa: Dora, 6. Baskı., 2017.
- Kaya, Hilal. “The Multiple Modernities in Turkish Literature: A. H. Tanpınar’s Liminality or Terkip”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36/2 (30 Aralık 2019), 282-292. <https://doi.org/10.32600/huefd.467737>
- Kıral, Bilgen. “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Sırt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (17 Haziran 2020), 170-189.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 9. Basım., 2002.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*. Ankara: Kadim Yayınları, 3. Baskı., 2014.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Sentez Yayıncılık, 18., 2018.
- Kutluer, İlhan. “Berkes, Niyazi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/507-509, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/berkes-niyazi> (03.05.2022).
- Macit, Mustafa. *Türkiye’de Toplumsal Değişim ve Siyaset-Siyasal Reklam ve İlanların Dilinden/1950-2000*. İstanbul: Birey Yayıncılık, 1. Baskı., 2010.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Okay, Orhan. *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım., 2005.
- Okay, Orhan. *Bir Hülya Adamının Romanı Ahmet Hamdi Tanpınar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Baskı., 2010.
- Poloma, Margaret M. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. Hayriye Erbaş. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Ritzer, George. “Profesyonelleşme, Bürokratikleşme Ve Rasyonelleşme: Max Weber’in Görüşleri”. çev. Selin Atalay. *Sosyoloji Dergisi Armağan Sayısı*, 189-202.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*. İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2011.
- Swingwood, Alan. *Edebiyat Sosyolojisi*. ed. Köksal Alver. 101-115. Ankara: Hece Yayınları, 2. Baskı., 2006.
- Şahin, Mehmet Cem - Demir, Zafer. “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Romanlarında Toplumsal Değişme”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 22/2 (05 Ağustos 2018), 459-486.

- Şan, Mustafa Kemal. “Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar”. *Edebiyat Sosyolojisi*. ed. Köksal Alver. Ankara: Hece Yayınları, 2.Baskı., 2006.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş Şehir*. İstanbul: Dergah Yayınları, 52.baskı., 2021.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Mahur Beste*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 28. Baskı., 2021.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 10.Baskı., 2005.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 6.Baskı., 2009.
- Tarhan, Belgin. “Tanpınar Anlatılarının Sosyolojik Çözümlemesi Üzerine: Pozitivist Dünya İnşasında Aydınlar”. *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 17/60 (15 Mart 2021), 188-210.
- Taş, Kemalettin. “Türk Din Sosyolojisinde Batı Eksenli Sosyoloji Geleneğinin Yönlendirici Etkisi”. *Dini Araştırmalar* 13/36 (2010), 21-30.
- Tatlıcan, Ümit. “Toplum”. *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*. ed. Emre Gökalp. 196-221. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, 1. Baskı., 2012.
- Tezcan, Mahmut. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayınları, 20.Baskı., 2020.
- TRT Haber. “İngiltere’de ‘Yalnızlıktan Sorumlu Bakanlık’ kuruldu” (17 Ocak 2018). <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ingilterede-yalnizliktan-sorumlu-bakanlik-kuruldu-346815.html>
- Turhan, Mümtaz. *Garplışmanın Neresindeyiz?* Ankara: Altınordu Yayınları, 3. Baskı., 2018.
- Uçan, Hilmi. “Entelektüelin Kimliği Ve Bir Entelektüel Olarak Tanpınar”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 8/2 (01 Haziran 2008), 117-126.
- Uçman, Abdullah - İnci, Handan. “Bir Gül Bu Karanlıklarda” *Tanpınar Üzerine Yazılar*. İstanbul: 3F Yayınları, 2. Baskı., 2008.
- Wallace, Ruth A. - Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. Elburuz Leyla - M. Rami Ayas. Ankara: Doğu Batı yayınları, 4. Baskı., 2012.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Yurtseven, H. Rıdvan vd. *Örneklerle Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2013.
- Hece Dergisi: Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*. Ankara: Hece Yayınları, 2. Baskı., 2006.